

ԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

1850-1910

Ռուսահայը ունէր իր Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը և Դորպատի համալսարանը, Յիսուական թուականին այդ համալսարանին մէջ կը գտնուէին քսան հայ պատանիներ որոնք Արքեպիսկոպոսի պարգած աշխարհաբարի դրօշակին տակ մտած, ընդհանուր նոր գրականութեան վերածնունդին համար կը մտածէին գործելու, և արդէն ինչպէս պատմութիւնը կը հաւաստէ, Դորպատի հայ ուսանողները գրականութեան աջակցեցին 1850ին թիֆլիզի մէջ Գաբրիէլ Զահանայ Պատկանեան կը հրատարակէ առաջին աշխարհաբար թերթը Արարատը ուր կը տեսնուին երիտասարդ ուժերու անդրանիկ գրութիւնները. և այդ շարքաթերթը նորածին աշխարհաբարին ծաւալումին մեծապէս կ'աջակցի, անշուշտ անորոշ աշխարհաբար մըն էր գործածուածը:

Այդ ատենները ասդին թուրքահայ հասարակութեան մէջ նմանապէս աշխարհաբարի պայքարը սաստկացած էր. Ռուսիեան Տոքտ. Նա. Հապետ և Գրիգոր Օտեան ամենէն աւելի ուժգնորէն կ'աշխատէին արդէն իսկ եղած ու գործածուած աշխարհաբարը աւելի դիրքացնելու ու կանոնաւորելու:

Պահպանողական դասակարգը հաւասարապէս թէ՛ Ռուսաստան և թէ՛ թուրքահայոց մէջ բուռն կերպով դիմադրած է աշխարհաբարի գործածութեան համար:

Հայաշատ գաւառներու մէջ մենք չենք ունեցած դարուն պահանջներուն համաձայն գոհացուցիչ վարժարաններ. թէ Ռուսաստանի և թէ թուրքիայի մէջ, բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար՝ ուսումնասէր երիտասարդութիւնը ստիպուած էր իր քաղքէն հեռանալու: Թիֆլիզի և գաւառի հայ պատանիները կ'երթային Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը, յետոյ դեռ աւելի կրթուելու համար կ'անցնէին Դորպատի համալսարանը: Սկիւտարի ճեմարանը որ գրական մեծ դեր մը կատարելու նպատակով հիմնուած էր, առաջնակարգ վարժապետներ ունէր, բայց այդ հաստատութիւնը քիչ տեւեց, ուսուցիչներու բռնկած կռիւնները անոր քանդումին պատճառ եղան: Խասգիւղն ունէր Նուպար-Շահնազարեան վարժարանը՝ որ նոյնպէս չի կրցաւ երկարատեւ գործունէութիւն մ'ունենալ: Չկար Սահասարեանը, տակաւին գոյութիւն չունէր Պէլլաքեանի վարժարանը. թուրքահայ հասարակութեան միակ լոյսի կեդրոններն էին Փարիզի Մուրատեան վարժարանը և Վենետիկի Ռափայէլեան ուսումնարանը, ուսկից ընթացաւ արտ աշակերտները թուրքահայ հասարակութեան մէջ խռրոկ դեր մը կատարած են ընկերական և գրական:

տեսակէտով: Թուրքահայը թիֆլիզի Ներսիսեան ուսումնարանի հասարակարժարան մը չունէր կ'. Պոլսոյ մէջ:

Ազգասիրութիւնը թէ՛ Ռուսահայ և թէ՛ Թուրքահայ հասարակութեան մէջ կարեւոր պահանջ մը կը համարուէր: Ասդին Թուրքահայը ցոյց կու տար Երեւնցը և Պէշկիթաշլեանը, անդին Ռուսահայը կը սկսէր մեծ հիացումով կարգալ Գամառ-Փաթիպայի բանաստեղծութիւնները և Բաֆֆի վիպակները և պատմական վէպերը: Այս չորս հեղինակներու գրիչը կը թրթոցնէին ցեղին սրտին ամենէն փափուկ լարը — ազգասիրութիւնը:

1857ին Թուրքահայ գրական գործիչներու գլուխն կ'անցնէր Նախկին վենետիկեան Մխիթարեան ԽՈՐԷՆ ԱՐԲ. ՆԱՐ-ՊԷՅ. (1831-1893): Աշխատած է կրթական հաստատութեանց մէջ. Պերլինի ժողովին հայ

Երեւնց

պատուիրականներուն մէջ խոշոր դեր մը ունեցած է: Յրանսացի մեծ բանաստեղծ Վիկտոր Հիւկոյէն գնահատուած են իր քերթուածները: Հին դասական ոճով շարժած է իր քնարը Նման Նախկին Մխիթարեան տաղարաններու մէջ գտնուած քնարերգութեան ոճին. տակաւին գուրգուրանքով կը յիշուին իր «Փնար Պանդիտին», «Վարդենիք», «Ստուերք հայկական» քերթողական հատորները: Ազգաշունչ գաղափարներով սիրուցած է իր քնարը: Աշխատեց Պատրիարքի աններելի վրէժանդրութեան զոհն է եղած և Համիտի ձեռքով խժաղուծ շարչարաններով սպանուած: Ազգային ազատագրութեան մէկ զոհն է համարուած:

Ուրիշ Նախկին վենետիկեան Մխիթարեան, մը Հ. Ղ. Աւիշանի դասընկեր ՏՈՂՏ. ՅՈՎԱԾ ԵՒ ՇԱՄՆԵԱՆ յայտնի ԾԵՐԵՆՅՈՐ Պ. Ղազարու նորոգեալ արանէն աշակերտութեան ատեն վանալիք մը կ'ըլլայ. Փարիզ կը ստանայ բժշկական վկայականը. երկար ատեն կը մնայ Ռուսահայ հասարակութեան մէջ. կիլիկիոյ կողմերը երկրագործական վարժարան հաստատելու համար կը թափառի. միակ նպատակն էր համերաշխութեան քարոզիչ ըլլալ իր սիրած բանաստեղծ բարեկամ Մ. Պէշկիթաշլեանի գրողակերն ըլլալով: Իր այդ սիրուն հոգեբանութիւնը

յայտնի է պատմական վիպասանութեանց հատորներուն մէջ: Նախա-
րարական շրջանի պատկերներն նկարագրուած են «Երկունք թ. դարու»
վէպով, ուր կատարեալ ուսմանդիկ է: «Թորոս Լեռնիկ» յեղափոխական
գործիչներու քարոզութեան գիրքը կը համարիմ: Անկեղծ ազգասէր, պայ-
քարող հրապարակախօս: (1832-1888):

Պէշիկթաշլեանի և Ներենցի ազգասիրութեան կրակը կ'արծարծուէր
Ռուսահայոց մէջ շնորհիւ Գամառ-Քաթիպայի և Բաֆֆիի:

Ազգային վերազարթումի ամենէն արդիւնաւոր գործիչներէն մէկն
էր ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ (1830-1892): Իր քերթուածները թէև զուրկ են ա-
րուեստի հմայքէն, սակայն անհունապէս սիրուած են: Իրեն առաջին

Գամար-Քաթիպա

փառքն կը համարուի «Մայր Արաքսին» տխրանոյշ բանաստեղծութիւ-
նը, որ Ֆրանսացիներու «Մարսէյլէզի» պէս ազգաշունչ յուզիչ տպա-
ւորութիւն մ'ունի ամէն ազգասէր հոգիի մէջ: Իր արծակ և տաղաչա-
փական գրութիւնները հրատարակուած են երեք մեծադիր հատորներով:
Բանաստեղծութիւնները Պէրանժէի խրոխտ շունչով գրուած են: Ար-
ձակներուն մէջ ունի գաղափարական մտքեր. նպատակն է հայուն սիրցը-
նել, վերածնունդի գաղափարը: Սուր, կճող լեզու մ'ունի երգիծական
գրութեանց մէջ:

Աւելի գործնական դեր մ'ունի ԲԱՅՅԻ, իսկական անունն է ՅԱԿՈԲ
ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ (1835-1888): Ամբողջ գործունէութիւնը շտալած է
վիպագրութեամբ. և իր ուսմանդիկ վէպերը գծեցին ապագային ճամբան,
ուսկից անցան Ֆարհաթներ, Ասլաններ, Վարդաններ՝ յեղափոխութեան

դրօշակը շատ վեր բռնած, և ապագայի գործիչները ընդօրինակեցին Բաֆֆին դիւցազներու գործը: Վիպասանին ամենէն յաջող վէպը համարուեցաւ «Խենթը», ուր իրական կեանքի պատկերները շատ ճշգրիտ ու բնական յայտնուած են: «Սամուէր» դաւաճան ծնողքի սէրէն վեր կը դասէ Ազգասիրութիւնը, և որդին կը սպաննէ ազգութեան ծնողքը հայրենիքի վրկութեան համար: Վիպակներուն մէջ հայրենասիրութեան թռիչքը շատ հմայքոտ է. Բաֆֆին անոնց մէջ տակաւին երիտասարդ անընդ մըն է. ամբողջ զգացմունք, ամբողջ ազգասիրութիւն է: Բեղափոխական զաղափարներու ընդարձակ ծրագիրը պարզած է «Ջայտիկ-դին»ի, «Կայծեր»ի, «Խենթ»ի վիպասանական հատորներու մէջ: «Դաւիթ Բեգ»ը ցոյց տուած է հեղինակին ուսմանդիկ ոճին կարողութիւնը, ուր Բաֆֆին մի և նոյն ատեն ցոյց է տուած մահմետական կանանոցներու մէջ վաւաշ և նենգաւոր կենցաղին նկարագրութիւնը՝ արեւելեան ճոխ նկարագրութիւններով: Արմենի իր վէպին մէջ անշուշտնոր և հրապուրիչ հոգի մըն էր դրած Աղասիին ազգասէր տիպարը ստեղծելով. Բաֆֆին սահմանափակուած չէ առաջին ռազմիրային ծրագրին մէջ, արուեստի և զաղափարի զարգացումն աւելի յայտնի է Բաֆֆի մէջ: Իր ուսմանդիկ գրականութիւնը կը պարտի Տուրգենէֆի, Ուալթէր Սքոթի, և Ժէօրժ Սանդի հզօր տպաւորութեանց:

Բաֆֆի

Բաֆֆիով Ռուսահայ գրականութեան մէջ յատուկ ձև մըն էր առած վիպասանութիւնը, որուն աշակերտեցան Գրիգոր Տէր-Յովհաննիսեան, մատենագրութեան մէջ Ժանօթ՝ ՄՈՒՐԱՅԱՆԸ (1854-1908): Բեղափոխական գրիչ մըն էր. յայտնի են իր վէպերն «Հայ բողոքականի ընտանիքը», «Հասարակաց որդեգիրը», «Նոյի ագաւար», «Գեորգ Մարգարէ տունի», «Իմ կարոյիկ հարսնացուն», «Ասաբալը», «Անդրեաս Երեց», «Խորհրդատու միանձնուհին», «Պատկերի բողոքը» և այլն: Ընդհանրապէս թիւում ազգամով մը համարուած է. պահպանողական թերթերու ազդեցութեան տակ գրած է: Ինքնազարգացումով ձեռք բերած է զրազէտ մ'ըլլալու համբաւը: Անմոռանալի է «Ռուզան» պատմական թատերազրութեան հրապուրիչ ազդեցութիւնը: Վիպական գրութեանց մէջ ունի յուզիչ և նկարչազգեղ էջեր, և երբեմն պատկերներուն տուած է կենդանութիւն:

Աւելի բեղմնաւոր զրիչ մը կը համարիմ ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՐԻԱՅԵԱՆԻԱՆԸ ծանօթ ԱՏՐՊԵՏ ծածկանունով. Բաֆֆիէն յետոյ սա է որ լիովին և աւելի զիտակցօրէն վերլուծեց թուրքահայ հասարակութեան կրած հաւածանքները: Իրեն ծանօթ են թուրքերու դատարանները, վաշխառու-

Մուրացամ

ներու լիակատար պատմութիւնը, աւագակներու շահատակութիւնները. վերջապէս թուրքահայ կեանքի տխուր նկարները խտացած են իր վէպերուն մէջ. իր վիպասանական յայտնի գրութիւններն են «Խեկարպետ», «Ալմաստը»: Հաճոյքով կը կարդացուի իր «Շուշան» թատերադրութիւնը: Ուսումնասիրութիւններն են «Խալիֆաբը», «Բարիկները», «Կալուածական ինդիքը Արարատականում», «Իմամար» և այլն. իր գրութիւնները ընդհանրապէս տպուած են Ռուսահայ «Տարագ» շարաթաթերթի մէջ: Իր համոզումներուն մէջ երբեմն շատ ոտմանդիկ, Բարիզական թերթներու ոճով հետաքրքրական: Նախնական կրթութիւնը առած է Վիեննայի բանասէր Աբբայ Գեր. Ա. Այտընեանէն: Դրանք է 1850ին Ղարսի մէջ: Իսկ առաջին վէպը «Խեկարպետը» հրատարակած է 1889ին: Իր ամբողջ գործերը կը հաւաքէ առանձին ստուար հատորներու մէջ, որոնք վերջերս լոյս տեսան:

Ատրպետ

Գամառ-Փաթիպայէն վերջը Ռուսահայերը իբրեւ ազգասէր բանաստեղծ միշտ կը յիշեն ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱՋԻՋԸ (1840-1907): Նախ երգեց

երիտասարդ անըջանքները, պատրանքները, ու երբ իր մէջ հնչեց Ս. Նազարեանցի «Հիւսիսափայլին» ազատ զապափարի գոռ ձայնը, իր տեսութիւնները փոխուեցան, այլևս կը մտածէր իր ցեղին յեղաշրջումի և վերակենդանութեան գործը: «Լիւռնի վիշտը» բանաստեղծական գիրքը հայրենաշունչ զգացմունքով ողողուած բնագաւառի վերածնունդը կ'երազէ: Պայրճնի «Չայրլը Հարօլտի» գուրգուրալի ոճը և ձևը ակն յայտնի կ'ընէ այդ բանաստեղծութեան մէջ: Լազարեան ճիմարանի աշակերտ և ուսուցիչն է եղած: Բանաստեղծութիւնները հրապարակախօսի յառաջդիմութիւնը կը քարոզեն:

Գրական վերածնունդէն առաջ՝ մենք ունեցեր ենք «Աշուղային զրականութիւն» որ յատուկ շրջան մըն է, ուր փայլած են ստեղծական զմայլելի քնարերգութեան ներկայացուցիչ՝ մեր ցեղին ինքնարուխ գեղեցկագիտութեան աշուղները: Վերածնունդի սկիզբի օրերուն մէջ այդ սիրուն քնարներուն արձագանքը կը լսեցնէր ԱՇՈՒՂ-ՋԻԻԱՆԻՆ, իրական

Սմբ. Շահազիզ

անունն էր ՍԵՐՈՎԷԼ ԼԵՒՈՆԵԱՆ (1846-1909): Քառասուն տարի նուագեց իր ջութակը և իր բանաստեղծութիւնները: Իր քերթուածները հրատարակուած են 1893ին «Աշրգ Զիւանու երգերը» վերնագրով և 1900 ու 1904 երկու ուրիշ հաւաքածոյներ «Ջիւանու քնարը» վերնագրով: Ինքը պատանեկութեան ատեն կը պատահի աշուղներու խումբին, անոնցմէ կը սորվի ջութակ նուագել, կը մտնէ աշուղային խումբերու մէջ և կը սկսի ընտանեկան երգեր և տաղեր գրել: Ամէն տեղ ընդունելութիւն կը գտնեն իր նուագները և բանաստեղծութիւնները, ինքն այլ ևս վարպետ կ'ըլլայ և աշուղային խումբեր կը կազմակերպէ: Ու երբ սև ամպեր կախուեցան թուրքահայ հասարակութեան վրայ, սկսաւ քաղաքական վերածնունդի ապագան մարգարէանալ քնարի լարերուն թրթռուն յուզումներով: Գրախտին հետ ալ չէ ուզած փոխել «Հարազատ մայր Հայաստանը»: Աղքատ ապրեցաւ, աղքատ մեռաւ: Երգեց սև աչքերը, երգեց հայ արինով ներկուած քարերը...

*
* * *

Յեղի մը ազգային գիտակցութեան վրայ լիովին ազդելու համար միայն վէպը և բանաստեղծութիւնը բաւական չեն, կարևոր է նաև թատերագրութիւնը: Երբ տակաւին մեր վերածնունդի գրականութիւնը սկսնակ վիճակի մէջ էր, ամէն զրազտ հեղինակ վէպէն ու բանաստեղծութիւնէն անբաժան կը նկատէր թատերագրութիւնը: Վենետիկի Միխիթարեան հայերը կը սկսէին տպել և վանական շրջանակին մէջ թատերաբեմի վրայ հանել ողբերգութիւններ՝ նիւթերը առնելով Աստուածաշունչէն կամ ազգային պատմութիւնէն: Այդ վանական բեմին նպատակն էր արծարծել ազգասիրութիւն և կրթութիւն:

Տանուբոթներորդ դարուն՝ Լեհաստանի Լվով քաղաքի Թէյտինեան կրօնաւորները բեմ կը հանեն «Սրբոյնի Կոյսն Հեթիսիմէ» ողբերգութիւնը, որ հասարակութիւնէն մեծ ընդունելութիւն գտած է: Իգմիրի մէջ ուսուցիչ Անդրէաս Փափագեան՝ Մեսրոպեան վարժարանի մէջ աշակերտները բեմ կը հանէ 1836ին և իտալերէն կատակերգութիւն մը ձևացնել կու տայ: Անցեալ դարու յիսունական թուականէն քիչ առաջ Ռուսահայերը կը սկսին թատերագրութիւնը: Գալուստ Շիրմազանեան իր տնական բեմին վրայ կը ըննադատէ եկեղեցականներու և պետական անձերու թերութիւնները:

Վենետիկէն կը հասնի առանձին գրքով հրատարակուած «Խոսրով մեծն» ողբերգութիւնը, զոր կը հրատարակէր Հ. Պետրոս Մինասեան 1845 թուականին: Այդ ողբերգութեան նպատակը որոշ էր՝ բարոյական և ազգասիրութիւն: Ատի կ'ըլլար հայ գրականութեան մէջ առաջին թատերագրութիւնը և պատմական թատրոնի ռահվիրան կը համարուէր:

Նոյն Միխիթարեանէն վերջը Մուրատ ու Ռափայէլեան վարժարաններէն Կ. Պոլիս վերադարձող աշակերտները Պէշիկթաշլեան և Սրապիոն Հէքիմեան լրջօրէն կարեւորութիւն կու տան թատերական գրականութեան և յիսունական թուականին՝ անոնց ազգաշունչ թատերագրութիւնները՝ բեմերուն վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ունենան ազգասիրութիւնէ ցրտացած թուրքահայ հասարակութեան վրայ: ՀէֆիՄԵԱՆ ՍՐԱՊԻՈՆ Թէ՛ իր գրութիւններով և Թէ՛ թատերական կազմակերպութեամբ անհունապէս ազդած է թատերական գործունէութեան վրայ: Ազգային պատմութիւնէն առած է թատերգութեանց նիւթերը. միշտ գրաբար գրած է. դասական ըլլալու փափաքը ժամանակին շատ արծարծուած էր: Գոռնէյլի և Ռասինի աշակերտելու փափաք մ'ունէր ու մի և նոյն առնէն իրաւացի հռչակաւոր դասական թատերագիրները իրեն վարպետ կ'ըլլային: Ինքը սիրած և հետևած է Շէքսպիրի և Տրայտընի: Վենետիկի վարժարանին մէջ 1848ին տակաւին տասնըվեց տարեկան պատանի՝ կը գրէ իր «Արտաշէս և Սարգիս» ողբերգութիւնը: Ունի նաև ուրիշ կարգ մը ողբերգութիւններ. «Հարմակ և Ալիսէ», «Սամէ», «Վահրամ», Գեղեցկագիտութեան հրապոյրը չկայ իր գրութեանց մէջ, զուտ դասական է մնացած: Իր այս թատերագրութիւնները և ամբողջ քերթուածները հրատարակուած են 1857ին մէկ հատորի մը մէջ ամփոփուած: Իր դաստիարակ Հ. Ալիշանը Նոստրոնովը ազդած է անոր քնարերգու-

թեանց վրայ: Դիպագնեբրգու ոճով գրած է իր մէկ քանի քերթումներն, «Անդ կացես», «Մահ Տրդոտայ» և այլն:

Ունի գասական ոճով գրուած ուրիշ կարգ մը թատերագրութիւններ միշտ նիւթ առնելով մեր ցեղին հին պատմութիւնը: Պէշիքթաւշեան և Հէքիմեան թատերագրութեանց շարունակութիւնը տուին խորէն Նարպէշ՝ որ գրեց «Արշակ Բ.» ողբերգութիւնը և «Այաֆրանկա» կատակերգութիւնը, Պ. Դուրեան՝ «Սև հողեր», «Աւերումն Արի մայրաքաղաքին Բաղատունեաց» ազգային ողբերգութիւնները, «Ղուկաստֆի արկածները», սիրահարական արկածներու նկարագիրն էր այս: Մարկոս Աղարէկեան՝ «Քարեգին» պատմական ողբերգութիւն (1860): Թովաս Թէրզեան՝ «Արշակ Բ.», «Ստեղծարար Կոյս»: Փարեգին Եպսկ. Սրուանձտեանց՝ «Շուշանն Շաարշախայ»: Եւ Վէնետիկի Մխիթարեանները իրենց տաղարաններուն մէջ կ'ամփոփեն կրօնական թատերագրութիւններ հին դասական ոճով, ուր կայ հովուեբգական գուրգուրալի արուեստ մը:

Վիեննայի Մխիթարեան հայերն ալ 1850ին թատերական գրականութեան ձեռք կը զարնեն և կը հրատարակեն աշխարհաբար լեզուով փոքրիկ թատերական թարգմանութիւններ, դերասաններու անունները միայն հայացած:

Ուրեմն թուրքահայ բեմի սկզբնաւորութիւնը կատարեալ կրթական և ազգասիրական գաղափարներով յայտնուած է. դարուն պահանջը և գիտակցութիւնը ատոնց մէջ սահմանափակուած էին: Սիրահարական թատերագրութիւնը աշխարհական ու անվայել էր համարուած:

Ռուսահայերուն մէջ Գալուստ Շիրմազանեանէն վերջը երկար տառն թատերական գրականութիւն չբրնար. 1859ին հարուստի մը տան մէջ երկու հարիւր հանդիսականաց զիմաց կը ներկայացուի Ս. ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՐԻ «Արիստակես» անունով պատմական ողբերգութիւնը. ըստ Մ. Նալբանդեանի «Առ հասարակ շատ թոյլ և զուրկ ամենայն բանաստեղծական ճարտարութիւնից»... Աւելի յաջողութիւն կը գտնէ նոյն 1859 թուականին ներկայացուած «Վայ իմ կորած յիսուն ոսկի» վոտը-վիլը. իրական կեանքէ առնուած էր այդ խաղը: Այդ կեանքէն նոյնպէս առնուած են ՄԻՔԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ թատերագրութիւնները, որոնք բեմին վրայէն կը ծաղրէին ցած գրամապաշտութեամբ կատարուած ամուսնութիւնները. տպուած է իր «Մօցիքոյ» թատերագրութիւնը: ՅԱԿՈԲ ԿԱՐԻՆԵԱՆ նոյն տառնները բեմ կը հանէ իր «Շուշանիկ» և «Վարդան Մամիկոնեան» պատմական ողբերգութիւնները. մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ, զի նիւթը սրտաշարժ և ազգասիրական է: ԲՅԻՇԿ Ն. ՓՈՒԴԻՆԵԱՆ կը գրէ «Դաշայ Ղադօ» թատերախաղը ուր գլխաւոր դերակատարը հայրենիքի սիրով տանջուող Մշեցի Կիվկիֆն է: Իրական կեանքէն առնուած է անոր նիւթը: ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ կը հրատարակէ «Արուսեակ» թատերագրութիւնը որ բոլորովին անկատար պատմական խաղ մըն էր: ՄԻՔԱՅԷԼ ՏԵՐ-ԳՈՒԴՈՒՆԵԱՆ կը գրէ «Վոյ քի իմ վէյեր», «Խուտորնակի խոտորնակ», «Ժառ», «Նիկօի եղնոյիլ», և ուրիշ թատերագրութիւններ որոնք թիֆլիզի իրական կեանքէն առնուելով՝ լաւ պարգուած կը համարուին, և հեղինակը զնահատուած է:

Ռուսահայ թատերական ամենէն կատարեալ փառքը համարուած է ԳԱԲՐԷԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՑ (1825-1912) որ առաջին անգամ հրապա-

րակ հանեց իր վօտը՝ իր « Գիշերոսան սարը խեղ ե » (1863ին)։ Իր գլուխ գործոց թատերախաղն է « Պեպո »-ն որ քանի մը լեզուով թարգմանուած է։ Այս գրութիւնը հայ թատերական գրականութեան անզուգական փառքը կը կազմէ։ Ունեցողական ունի նաև ուրիշ թատերագրութիւններ՝ « Էլի մէկ զոհ », « Խաբարայա », « Քանդած Օլաղ », « Ամուսիններ »։ Իր գրութեանց մէջ նկատի առնուած են ամուսնութեան խնդիրները, խաբեայ վաճառականները, ընկերութեան և ընտանիքի զարշնչի դէմքերը կը խարազանէ թատերարեմիյն վրայ։ Ստեղծագործող խանդոտ երեակայութեամբ օժտուած մեր ամենէն հռչակաւոր թատերագիրն է եղած։

* *

Թուրքահայ գրագէտ դասակարգը՝ թէև գաղափարական գրականութիւն մը մշակելու անընթաց իսկ շունենար, սակայն բարձր գաղափարներով կ'ուզէր ապրիլ։

Պէշիկթաշլեան շրջանի բանաստեղծ թատերագիրը հասարակական մոլեռանդ ազգասիրութիւն մը կը քարոզէր։ Մի և նոյն ատեն Հայաստանէն ներս՝ ամէն գրողի աչքը կ'ուզէր դիտել աւերակ կեանք մը, որուն վրայ գրիչները լալկան գրականութիւն մը կը թափէին։

Ֆրանսայի մէջ բնակաւոր գրականութիւնը տիրապետող նորութիւն մը կը համարուէր։ Արփիար Արփիարեան Մասիս շարաթաթերթին և Հայրենիք օրագրին մէջ կը համախմբէր կարգ մը երիտասարդ ուժեր, որոնք տակաւին նոր ընթացաւարտ աշակերտներ՝ Պէրպէրեան և Կեղրոնական վարժարաններէն՝ իսկոյն կը մտնէին Հայրենիքի հովանիին տակ և ֆրանսական նիւթապաշտ գրականութիւնը կը փորձէին մտցնելու հայկականին մէջ։ Սակայն ո՛չ մէկը ուսումնասիրած էր իր կատարելու դերը։ Այդ խումբին մէջ էր նաև Պ. Արշակ Զօպանեան, որ պահ մը Հայրենիք օրագրին մէջ գրական յօդուածներ հրատարակելէն վերջը, կը մեկնի Բարիզ, ուր կը հետեի գրականութեան ուսումին և մի և նոյն ատեն Զօլայի, Գորէի, Բրիտոմի և ուրիշ նշանաւոր ֆրանսացի գրողներուն հետ ունեցած տեսակցութիւնը կը նկարագրէ « Հայրենիք »-ին ուղղած գրական թղթակցութիւններով։

Զօպանեանի ընկերներէն՝ Է. Օտեան, Տիգրան Կամարական, Լ. Բաշաբեան կը մնան Պօլիս և իրենց դպրոցական պաշարով օգտակար կ'ըլլան յեղաշրջական գրականութեան։ Յետոյ ֆրանսական մամուլը անոնց գրական պաշար կ'ընձեռէր։

Կ'ուսումնասիրուին Ֆրոպէրի և Թէնի գրութիւնները։ Զօլա հմայքոտ կ'երևի. և մեր յիշեալ գրողները աւելի կարևորութիւն կու տան Զօլայի, քան թէ Ֆրոպէրին, որ գրագիտութեան բիրեղացած ոճի ամենէն մեծ վարակետը կ'ըլլար։ Թէնի խոր գեղարուեստական վերլուծող հոգին չի ներարկուեցած հայ գրականութեան երակներուն մէջ։

Ֆրանսական սիրուած բնակաւոր գրականութեան մէջ, մի և նոյն ատեն շքեղօրէն կ'արտափայլէր գիտութիւն և հոգեբանական վերլուծութ. այդ գրականութիւնը փորձառական կեանքի լուսանկարը կ'ըլլար. մեր գրողները թեթևօրէն ուսումնասիրած են զայն. բնակաւոր գրողի

ձգտումով՝ Արփիար Արփիարեան առաջին անգամ գրեց իր «կատակ մը» վերնագրով նորավէպը, ուր վահրամի և Մաքրունհիին սիրատարփիկ կեանքին պատկերը իրական գոյներով խտացնելու ջանք մը ցոյց է տուած։ Այդ շրջանին՝ Տիգրան Կամսարական իբրև թերթեան Արեւիկի մէջ կը հրատարակէր «Վարժապետին Աղիկը» ընդարձակ վէպը, որ փորձառական կեանքէն առնուած վէպերուն մէջ՝ նոյն ատեն ամենէն նշանաւորը կը համարուէր։ Արշակ Զօպանեան ալ կը հրատարակէր՝ սակունական փորձառու կեանքէն առնուած իր «Թութիթի փառքը» որ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուէր։ Կին գրող մը՝ Տիկին ՄԱՐԻ ՍՎԱՃԵԱՆ՝ փորձառական կեանքէն թերթեանը կը հրատարակէ Հայրենիքին մէջ և ամենէն յաջողն կ'ըլլայ «Հայունի մը ի Բարիդ» ընդարձակ վէպը։ Իրմէ առաջ կին գրող մը Պէշիկթաշեան Մկրտիչ բանաստեղծին աշակերտունի՝ Տիկին ՍՐԲՈՒՆԻ ՏԻԽՍԱՐ իր «Մայտա», «Սիրանոյշ», «Արաքսիա» վէպերով՝ ընտանեկան կեանքի պատկերները կը հիւսէր. դրական նիւթապաշտ գոյները մեղմ էին, աւելի՛ ներքին հոգեկան հառաչները կը խտացնէր, Բնապաշտ գրականութիւնը մեր հողին վրայ չի կրցաւ տրամատ նետել։ Միտքերը պատրաստ չէին թափանցելու դրական կեանքի կնճառտ խաւերուն մէջ։ Գիտունի սուր տեսութիւնները պակաս էին վերլուծելու համար կեանքի հանգոյցները։ Նիւթապաշտ վիպագրողը դրական ցուցադրութեանց վրայ առանց կանգ առնելու, իր երեւակայութեան թելադրութեանց կ'ապաւինէր՝ վէպը կազմելու և լրացնելու համար։

Տիկին Մարի Սվաճեանի Նէվրիկը, իր երկրին բնատոմարիկ կեանքին բարբերովը չէ նկարագրուած։ Սէն գետի մէջ նետուող շատ մը սիրահարեալներու պատկերը՝ անոր պատմութեան մէջ կը տեսնուի։ Նիւթապաշտ գրականութիւնը տեղական գոյներուն հարազատութեամբ պէտք է ցուցադրուի։ Փորձառական կեանքի նկարներուն մէջ Պ. Գրիգոր Զօհրապի գոյներն բաւական հեղինակութեամբ զանգուած են. կը կարդաս իր Փօստալը՝ գիւղացի Տիգրանունիին դէպքը կը բանայ հարուստ ընտանիքին կեղծիքի պատկերը։ Զօհրապ այդտեղ բացարձակօրէն նիւթապաշտ է։ Փորձառական կեանքէ առնուած ամենէն երկարաշունչ վէպը կը համարուի Կամսարականի Վարժապետին աղիկը. սակայն անոր հեղինակը՝ նիւթերը ամբողջացնելու ատեն, հաւատարիմ չէ Ֆառցած նիւթապաշտ գրականութեան պահանջներուն և աւելի ոռմանդիկ ջնարակ մը տուած է ընդհանուր բովանդակութեան։ Մի և նոյն դիտողութիւնը կրնամ ընել նաև Արփիար Արփիարեանի Ոսկի ապրիլէ փորձառական կեանքէ առնուած վէպի մասին։ Բովանդէս Շահնազար՝ առանց գրագէտ մ'ըլլալու դրական փաստ մը տալու, իր Հայրենիքի շուրջը կը համախմբէր գրասէր ըմբոստ նոր ուժեր. ատենը էին որ փորձ մը կ'ընէին փորձառական կեանքէն վէպեր գրելու։ Ատենը կ'աշխատէին գրագիտական գեղեցիկ ճաշակով հիւսելու իրենց գրութիւնները։ Ատենց հոգեբանութիւնը ըմբոստ էր. աղայական և կղերական երկու մեծ դասակարգերը հաճոյքով չէին դիտել խտեբախ գրականութեան շարժումը, որ նոր չէր, ան իր առաջին զարկը առած էր յիսունական թուականին, իզմիլի ազատաշունչ մամուլէն։ Հոն ԳՐԻԳՈՐ ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ 1861ին Արմենակ Հայկունիին հետ կը հրատարակէր Ծաղիկ տասնօ-

ընայ հանդէսը, և այնքան ըմբոստացուցիչ հոգիով մը, որ պատճառ կ'ըլլայ խմբագրին քանտարկութեան: Չիլինկիրեան Ֆրանսացի գեղեցկաճաշակ հեղինակներու՝ խմբագրին Ռաֆայէլը, Միւսէի Գարուս մէկ զաւկին խոստովանանքը և Հիւկոյի Թշուառները թարգմանելով, մեր գեղեցկագիտական գրականութեան կը նպաստէ: Սակայն իր Ուղեւորարիւն ի Խոստանդնուպոլսի գիրքը մեծ արժէք մը չունենար նկարագրական և գրական տեսակէտով:

Ըմբոստ գրողներու պարագլուխն է եղած Նոյնպէս՝ Իզմիրի գրագէտ զասակարգէն ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ, որ 1846ին Բարիզ հաստատուելով, հրատարակեց տետրակի ձևով Արևելք և Արևմուտք պարբերականները, ուր վանականներու և կղերականներու դէմ անասնձօրէն գրած է. և մի և նոյն խորոստ հոգեբանութեամբ՝ Իզմիրի մէջ հրատարակած է *Le Réforme* ֆրանսական թերթը, որուն հրետուն տարի խմբագրապետն կ'ըլլայ: Անմիջապէս ազգին վրայ երկար տարիներով չի կրնար ազդել, զի իր ընդվզող բնաւորութեամբ, կը լքէ ազգը, և բանաստեղծութիւններն ալ անտիպ կը մնան: Այդ շրջանի ամենէն բեղուն ազատական գրիչը՝ Նոյն Իզմիրին մէջ կը կոթողանայ՝ ՄԱՏԹԵՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ, որ 1871էն սկսեալ՝ մինչև 1909 կը վարէ իր հիմնած Արևելեան Մամուլ պարբերականը, ուր կը խտացնէ Եւրոպայի Միջազգային յեղաշրջող գրականութիւնը և փիլիսոփայութիւնը. գրականութեան հզօրապէս կը նպաստէ թարգմանելով Ուալթեր Սքոթի, Ալեքսանդր Տիւմա Հօր, Կէթէի, Ժիւլ Վէրնի, Լոթէն Սիւի, Վօլթերի վիպական գործերէն բազմաթիւ հատորներ. իր Հայկական և Անգլիական նամականի երկհատոր գրքերուն մէջ՝ ունի մէկ քանի գեղեցիկ գրական յաջող էջեր: Ռումանգիկ ոճով գրած է Սև շնիկ մարդը վէպը, որ դեռ նոր առանձին հրատարակուեցաւ: Մամուրեան թուրքահայ գաղափարին վրայ աւելի ազդեց, քան թէ գրականութեան կամ գեղեցկագիտութեան վրայ:

Եւրոպայի մէջ Տարվին, Թէն, Ռընան՝ մեծղի յեղաշրջում մը առաջ կը բերէին, Իզմիրցի գրողներն Չիլինկիրեան, Ոսկան և Մամուրեան ալ իրենց համեստ մտաւորական պաշարով, կ'աշխատէին անոնց յեղաշրջող գաղափարները տարածել ընթերցողներու նեղ շրջանակին մէջ:

Սակայն պէտք է ըսել, որ ժամանակակից մտերը՝ անոնց քարոզներուն համարութիւն մը ցուցնելէն շատ հեռու մնացին. անոնց թարգմանած վէպերն յափշտակութեամբ կը կարդացուէին, բայց իմաստասիրական գրութիւններն անմարսելի կը մնար: Եւրոպական մտաւոր, ընկերային և գիտական շարժումին մանրանկարը ըլլալու տկար մէկ փորձը կ'ընէին: Եւ այդ ձգտումով կը շարժէին Արփիարեան խումբի երիտասարդ գրագէտներն, որոնց գործունէութիւնը շուտով կը Զախշախուէր:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

(Շաբաթարեկի)